Ф.С. Сайфулина
Казан Федераль университеты

XX ЙӨЗ БАШЫ МИЛЛИ ЯҢАРЫШ ХӘРӘКӘТЕНДӘ ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ЗАМАНДАШЛАРЫ: ИБРАҺИМ БИККОЛОВ

Аннотация. В данной статье анализируется общественно-журналистская деятельность Ибрагима Биккулова (1884(86)-1938), чье доброе имя было незаслуженно забыто в сложные годы репрессий и в последнее десятилетие возвращено родному народу. Ибрагим – младший брат более известного татарскому читателю религиозного деятеля, просветителя, писателя начала XX века, автора книг для чтения – Касима Биккулова. Родившись в семье известных богословов Биккуловых в конце XIX столетия, Ибрагим, как и многие талантливые личности, проходит сложную, но яркую жизнь, посвященную делу служения своему народу. В его публицистических статьях прослеживается общественно-культурное и политическое состояние татарского общества начала нового века.

Ключевые слова: Татарская литература, Ибрагим Биккулов, публицистика начала XX в., журналистская деятельность.

Annotation. In this article, Ibrahim Bikkulov (1884 (86) -1938) public-journalistic activity is analyzed, whose good name was undeservedly forgotten during difficult years of repression and returned to the native people in the last decade. Ibrahim is the younger brother of a religious figure, educator, writer of the early 20th century, more known to the Tatar reader, the author of books for reading - Kasim Bikkulov. Born in the family of famous Bikkulov theologians at the end of the nineteenth century, Ibrahim, like many talented individuals, goes through a complex but vivid life dedicated to the service of his people. In his journalistic articles, the socio-cultural and political state of the Tatar society of the beginning of the new century can be traced.

Key words: Tatar literature, Ibragim Bikkulov, journalism of the beginning of the 20th century, journalistic activity.

XX гасыр башы татар халкының милли һәм рухи үсешендә, мәдәни яңарышында әһәмиятле урын тоткан чор буларак билгеле. Әлеге вакыт татар әдәбиятының киң колачлы, масштаблы үсеше белән билгеләнә. Нәкъ шушы вакытта милли әдәбият белеменә һәм әдәби тәнкыйть фәненә нигез салына, вакытлы матбугат үсеш ала. Шуның белән бергә татарларны һәм башка төрки халыкларны мәгърифәтле итергә омтылган яңа буын язучылар, нәширләр, тәрҗемәчеләр формалаша. Бу – искелекне җимереп, татар тормышының бөтен өлкәсендә дә яңарыш хәрәкәте башланган чор. [1: 3]

И. Бикколов та әлеге хәрәкәтнең үзәгендә кайнаган яңа заман яшьләренең берсе. Ибраһим Җамаледдин улы Бикколов (1884-1938) репрессия еллары корбаны булган һәм исеме соңгы еллардагы эзләнүләр нәтиҗәсендә халкыбызга кире кайтарылган, милләтебезнең бик күп талантлы улларының берсе, җәмәгать эшлеклесе, педагог, XX гасыр башында актив әдәби-публицистик эшчәнлек алып барган журналист, тәрҗемәче. «Татар халкы тарихында, яңарыш чоры татар тормышында, туган җирләре – Яңа Тинчәле авылының ике гасыр арасы хәятендә бу олуг шәхесләр һәм, гомумән, Бикколовлар нәселе кылган изге гамәлләр, калдырган мәдәни мирас киңкырлы. Ш. Мәрҗани мәдрәсәсендә белем алган әтиләре Җамаледдиннең дә, Казан мәдрәсәләренең берсендә укыган мәгърифәтче, дин белгече, шагыйрь, язучы Касыймның, атаклы «Мөхәммәдия» мәдрәсәсен тәмамлап, гомерен укытучылык эшенә багышлаган, публицист булып танылган Ибраһимның да туган авыллары халкын, гомумән, төрле төбәкләрдә таралып яшәгән татар кавемен белем-мәгърифәтле итү юлындагы хезмәтләре бәһаләп бетергесез». [2: 9]

Әлеге шәхес хакында аерым мәгълуматлар XX гасыр ахырында Ф.Ибрагимова язмасында урын алган. [3: 188] Биографиясеннән аерым мәгълуматлар «Шәхесләребез» сериясендә басылган «Бертуган Бикколовлар» китабында тәкъдим ителә. [2: 12-35]

Замана әдәбият белеменең бер юнәлешен сәяси-идеологик сәбәпләр аркасында галимнәр игътибарыннан читтә калып килгән шәхесләрнең эшчәнлеген өйрәнү тәшкил итә. Әлеге мәкалә И. Бикколовның замана башындагы публицистик эшчәнлеген өйрәнүгә багышлана.

И. Бикколовның публицистик эшчәнлеге шактый киңкырлы. Үз вакытында ук Галимҗан Ибраһимов аның бу өлкәдәге эшчәнлегенә югары бәя бирә. [4: 29 апр.] XX йөз башынада аның үз чорының актуаль мәсьәләләренә багышланган мәкаләләре «Шура», «Кояш», «Мәктәп», «Аң», «Ак юл», «Сөембикә» журналларында һәм «әл-Ислах», «Сибирия», «Йолдыз», «Ил» кебек гәзитәләрендә басыла. Бу яктан караганда Россия тарихына катлаулы сәяси вакыйгалары белән кереп калган ел буларак 2014 ел И.Бикколов эшчәнлегендә аерым активлык белән сыйфатлана. Бу җәһәттән аның 1914 елгы эшчәнлеген күрсәтергә мөмкин. «Петербургта мөселман съезды», «Гомумауропа сугыш алдында», «Бөтен дөнья сугыш алдында» [5] мәкаләләрендә авторның шушы вакыйгаларга мөнәсәбәте чагылыш таба, әлеге аналитик характердагы мәкаләләр аны киң карашлы, тирән белемле, хз фикерен ачык, төгән әйтеп бирерлек журналист буларак формалашуын күрсәтә. «Үткән 1914 ел» [6: 19-24] дип аталган аналитик мәкаләсе И. Бикколовның татар дөньясы, яки Русия вакыйгаларыннан гына түгел, ә гомумтөрки һәм ауропа илләрендәге сәяси вакыйгалардан да хәбәрдар булуын, аларны бер яссылыкка куеп, бәяли алуын күрсәтә. Мәкалә 1914нче елның башында Төркия-Юнан илләре арасында низагка бәядән башланып, аны китереп чыгарган сәбәпләр турында фикер йөртүдән, моңа Ауропа илләренең, аеруча Германиянең мөнәсәбәтен чагылдырудан башлана; бу вакыйгаларга Русия, Әрмәнстанның тартылу сәбәпләре ачыклана.

Алга таба автор әлеге мәкаләсендә Германия матбугатында Русиягә каршы каты һөҗүмнәр һәм аның нәтиҗәләре хакында фикерләрне күзәтә, Албаниянең үз эчендәге кузгалышлар, Франция – Россия – Румыния – Ливадия мөнәсәбәтләрен сыйфатлый, Англия – Ирландия багланышларына да күзәтү ясый. Франциядәге хөкүмәтендәге эчке каршылыклар хакында

хәбәр бирә. Гарби (көнбатыш) Яурупаның башка бөек вә кечкенә дәүләтләрендә Балкан дәүләтләре арасындагы хәлләр, Болгариядә партия низаглары, Икенче Балкан сугышының әче нәтиҗәләре хакында эш башында торучыларның бер-берләрен гаеп итешүләре кебек мәгълуматлар; болардан тыш, Сербия вә Каратау (Черногория), Юнанистан (Греция) вә Румыния дәүләтләрендәге хәлләре бәян итә. Япония, Кытай дәүләтләре, Кытай вә Манголия, Манголия вә Русия арасындагы зур вакыйгаларга хакында фикер йөртә.

Мәкаләдә Русиянең эчке эшләре вә вакыйгаларына, илнең беренче Бөтендөнья сугышы алдынан булган халәтенә бәя бирелә. Государственный Думада Төркестанга мөнәсәбәтле карарлары, Русия эшчеләренең хәрәкәте зур-зур шау-шуларга сәбәп булуы, кадетлар, октябрист вә милләтчеләрнең съездлары, Русиядә беренче буларак һавада очу эше съезды да булып үтүе хәбәр ителә.

Мәкаләнең аерым бер өлеше Русия мөселманнары тормышына багышланган. Бакуда “Сафа җәмгыяте”, Одессада, Варшавада җәмгыяте хәйрияләр, Ростов-Донда “Нәшре мәгариф” җәмгыяте, Мәскәүдә вә башка байтак җирләрдә көтебханәләр, Кавказда төрле мөселман җәмгыятьләре тарафыннан авылларда мәктәпләр ачылуы хакындагы хәбәрләр замана укучысында аерым кызыксыну уята. Шулай ук Идел буе мөселманнары арасында рус-татар школаларының тизлек берлә арта башлаганлыгы, Кырым мөселманнары Дарелмөгаллимин ачар өчен акча җыюлары, Минзәләдә имамнар курсы ачылуы, мөгаллимәләр курслары, Төркестан әтрафында да яңа тәртип мәктәпләре күзгә күренерлек рәвештә артуы һ.б. хәбәрләр дә XX йөз башы татар-мөселман җәмгыяте хакында мәгълумат бирә.

И.Бикколов замананың игътибарга лаек булган зур мәсьәләләреннән Петроградта булып үткән ике мөселман съездлары һәм Кавказдагы мөселман мөгаллимнәре съездларын билгеләп үтә һәм аларның әһәммиятләре турында фикер йөртә.

Болардан тыш мәкаләдә дини бәйрәмнән, сату-алу эше, вакытлы матбугат эше, Театр вә музыка һ.б. күп мәсҗәләләр күтәрелә.

Ахыр якта «Үткән елда бөтен ислам галәме» дигән баш астында Мөселман мәмләкәтләреннән Хива вә Бохара, Кытай, Һиндстан мөселманнарында, Әфганстанда, Иранда, Мисыр мөселманнары тормышында, Төркиядә булган яңалыклар белән дә таныштыра.

Мәкалә «Тунис, Әлҗәзаир (Алҗир), Фәс (Морокко) һәм Җава (Ява) атаулары мөселманнарының хәятләреннән кирәк кадәр мәгълүмат безгә бик аз ирешдекеннән, алар хакында катгый бер нәрсә язарга мөмкин булмады. Ләкин, һәрхәлдә, гомум ислам галәме үткән 1914 нче елны яхшы ук тыныч, искечә, алга атларга бик ашыкмыйча гына үткәргәннәр» дигән фикер белән тәмамлана. И.Бикколовның икенче алда да «Үткән 1915 ел» [7: 51-54.] мәкаләсе белән чыгуы, авторның үз фикерләрендә һәм эшчәнлегендә шактый өзлекле булуын күрсәтә. Әлеге характердагы мәкаләләре аны җитди сәяси журналист итеп таныта.

И.Бикколов тарафыннан язылган мәкаләләр арасында заманының атаклы шәхесләренә багышланганнннары да шактый. Шундыйлардан берсе татар Яңарыш хәрәтәтенең башында торучы – И. Гаспралының вафатына бәйле язылган. «Беренче мөгаллим» [8: 14 сентябрь] исеме белән бирелгән мәкалә түбәндәге юллар белән башлана: «Үткән гасырда үзенең Мәрҗаниләре, Насыйри вә Курсавиләренең тәрбиясе саясендә шималь төрекләре уку яшенә җиткән иделәр. Фәкать ... заманча укытыр өчен бер мөгаллим кирәк иде. Менә шушы мөгаллим Кырым ярымодасының (ярымутравының) бер почмагыннан чыкты. Шималь (төньяк) төрекләренең бу беренче мөгаллимнәре мөкәммәл Аурупа образованиесен алган, чын тәрбия вә гыйлем сахибе, чын мәгънәсе илә Аурупалы бер зыялы иде».

И. Бикколов И. Гаспралының эшчәнлегенә, татар милләте өчен кылган гамәлләренә югары бәя бирә, аеруча «Тәрҗеман» гәзитен чыгаруының төрки-татар халкының тәрәкъкыятендә аеруча зур игътибарга лаеклы, авыр, ләкин бик кирәкле эш булуын күрсәтә. Мәкалә авторы «Мөгаллим»нең төп фикере

– төрки халыкларның бер тел, бер дин һәм бер идеалларга хезмәт итү аша бердәм булуын алга сөрү дип тәгаенли, шуның аша Аурупа мәдәнияте югарылыгына күтәрелүгә ирешү мөмкинлеген таный. И. Гаспралы ирешкәннәргә бәя биреп, И. Бикколов, «...хәзер ул мөхтәрәм карт остаз үзен чын-чын ата, чын-чын остаз иттереп, без шималь төрекләренең үзләренә генә түгел, бәлки бөтен галәме исламга таныткан, ... бөтен галәме исламнан үзен ихтирам иттерә алган иде. ... хәзер инде аны бөтен Аурупа ихтирам итә, аның мөселманнар хакындагы сүзләре илә бөтен Аурупа голәмәсе хисаплаша, аның хакында немец, инглиз, француз, рус телләрендә әсаслы китаплар языла башлаган иде»- дип яза, төрки дөнья өчен аның хезмәтләре русларның Бөек Петр I ләре, немецларның Пистолоцилары дәрәҗәсендә булуын раслый. Мөгаллимнең вафаты бөтен ислам дөньясы өчен зур бәхетсезлек дәрәҗәсендә югалту булуын автор нечкә тоемлы публицист буларак тасвир итә. Мәкалә авторының теле камил, тәэсирле, образлы булуы, үзенең замана вакыйгаларыннан хәбәрдар, тирән белемле булуы шик тудырмый. Мәкалә ахырында беренче мөгаллим эшен аның шәкертләре дәвам иттерәчәк, аның исеме һәр кешенең йөрәгендә сакланачак дигән фикер яңгырый.

И. Бикколовның мөхтәрәм Ш. Мәрҗанинең тууына йөз ел тулу уңаеннан үткәреләчәк чараларга әзерлек алып бару хакында язылган мәкаләсе [9: 18 сентябрь] дә шушы характерда язылган. Мәкалә башында ук автор бу эшнең асыл максатын ачыклый: «Милләтнең бөек адәмнәренең озак гомер итүләре, озак хезмәт итүләре, туган көннәре мөнәсәбәтләре илә бөек бәйрәмнәр ясауның халыкта милли аңны тәрәкъкый иттерү вә милли хисне үстерү юлындагы файдалары булдыкыны, уйлыймын ки, озын-озак исбат итеп торуга да хаҗәт юк. ... Шуңа күрә мондый вакыйгалар мөнәсәбәте илә булган форсатларны ганимәт (уңыш, бәхет) дип белеп, мондый вакыйгалардан киңерәк рәвештә файдаланып калырга тырышырга кирәк». Автор Мәрҗани хәзрәтләренең йөз ел тулу мөнәсәбәте илә ясалачак бәйрәмне халык өчен файдалы итеп үткәрелергә тиешле бер чара буларак белгели. И. Бикколов Ш. Мәрҗани шәхесенең руханилар арасында үз

заманында иң мәгълүм Һәм бөек ихтирам казанган булуына басым ясый һәм «аның бәйрәмен халык бәйрәме иттерер өчен иң беренче юл була алыр иде» дигән фикерне яза. Ш. Мәрҗанинең эшчәнлегенең асылын мәкалә авторы Исмәгыйль Гаспринский кебек бөек даһиларыбызга «мәдәният вә мәгариф орлыгын чәчәр өчен җирлек – әсас хәзерләп калдыруда» дип бик төгәл билгели һәм рухани-галимнең юбилее уңаеннан үткәрeләчәк бәйрәм гомумхалык бәйрәме булырга тиеш һәм ул шуңа лаек дигән фикерне үткәрә.

И. Бикколовның бу мәсьәләләрдә шактый эзлекле булуы – Мәрҗани юбилее белән бәйле икенче мәкаләсендә чагылыш таба. «Шималь төрекләренең каһарман [10: 19 гыйнвар] - алда каралган мәкаләдә күтәрелгән мәсьәләнең нәтиҗәсе буларак язылган. Монда автор, шулай ук, юбилее уңаеннан Ш. Мәрҗани шәхесен ачу, аның исемен кабат искә алу, милләт өчен башкарган эшләренә югары бәя бирү юнәлешендә фикер йөртә. Мәкалә авторы Ш. Мәрҗанине яңарыш хәрәкәте башында торган галим буларак бәяли һәм «шушы вакыттан башлап, тик вә тыныч кына яткан шималь төрекләре дөньясы хәрәкәткә килә һәм шушы хәрәкәт насыйры Гаспринский, Баруди вә Бигиләргә нигез хәзерлидер» дип яза. Мәкалә герое итеп алынган шәхес монда Бохарага күз тотып эш иткән татар дөньясын Мисыр, Истанбул тарафларына һәм Рус мәдәнияты вә әдәбиятына юнәлтүче буларак бәяләнә. Ул шималь төрекләре арасындагы фикри вә иҗтимагый инкыйлабны башлап калдыручы кешеләрдәндер. Аның эшчәнлеге нәтиҗәсендә татарларда милли аң, милли әдәбият, милли тел, милли хыяллар белән яшәүче яшьләр җитеште дигән фикер – әлеге мәкаләнең асыл эчтәлеген тәшкил итә. Мәкалә гомерен халкына хезмәт итеп, милли үсеш юлларын билгеләгән хөр фикерле галимнең иң бөек хезмәте – татар тарихына хезмәт итү дип билгеләнә. Фикерен йомгаклап, И. Бикколов: «...шушы бөек шәхеснең туганыннан йөз ел тулган көненең шундый уңайсыз вакытка туры килеп, кирәгенчә олуглана алмавына соң дәрәҗәдә тәәссеф (кайгыру, ачыну) иттегемне әйтеп үтәмен. Моны шундый бөек адәмнәре булган бәхетле милләтнең иң бөек бәхетсезлеге» дип кабул ителергә хаклыгын билгеләп үтә.

И. Бикколовның үз заманы әдәби барышына багышлап язылган мәкаләләре аерым игътибарга лаек. Аның 1916 елда «Аң» журналында [11] татар вакытлы матбугатының тууына 10 ел тулу уңае белән дөнья күргән мәкаләләре бу өлкәдәге унъеллык тәҗрибәгә нәтиҗә ясау, йомгаклау рухындагы язмалар. Әлеге мәкаләләрдә автор үткән дистә ел эчендә татар телендә чыга торган һәм чыгудан тукталган газета-журналларга күзәтү ясый, белешмә бирә. Бу факт И. Бикколовның актив хәбәрче, вакытлы матбугат үсешен күзәтеп баручы, нәтиҗәләр ясый алырлык аналитик фикер йөртүче публицист буларак танылу алган булуы хакында сөйли.

Шушы заман татар әдәбиятының йөзен билгеләүчеләрдән Г. Тукайга мөнәсәбәтле мәкаләләре шундыйлардан. «Тукай «Әлислах» идарәсендә» [12: 2 апрель] дигән истәлегендә аның белән 1908 елның беренче яртысында танышуы хакында яза: «Тукай белән «Әл-ислах» идарәсендә таныштым һәм аның белән бик тиз дуслаштык, бергә эшли, бергә яза торган идек». И. Бикколовның Г. Тукай иҗатына мөнәсәбәтен ачыклау ягыннан караганда шул заманда Томск каласында нәшер ителә башлаган «Сибирия» гәзитендә дөнья күргән «Габдулла әфәнде Тукаев» [13: 7 апрель] мәкаләсе игътибарга лаеклы. Берничә ел Себер якларында мөгаллимлек иткән татар интеллигенты, журналист, әлеге мәкаләдә Тукай үлеме белән бергә татар әдәбиятының зур югалтуы хакында яза: «Хәзер безгә Габдулла әфәнденең Толстой хакында әйтдеке «Тәсбих өзелде» сүзләрен тәкърарлап, Гаяз, Әмирхан, Сәгыйтьләр вә Гафурилар кебек мөхтәрәм затларыбыздан төзелгән тәсбих өзелде, шушы тәсбихнең иң кыйммәтле бер төймәсе дә җиргә төшеп югалды, мәңге табылмаска югалды, диеп тәкъдирнең бу каты золымына баш кына ияргә калды».

Якын дусты, фикердәше Ф. Әмирхан иҗаты, әдәби-иҗтимагый эшчәнлеге хакында И. Бикколовның берничә мәкаләсе билгеле. «Бөек язучы Фатих Зариф угылы Әмирхан» [14: 12 март] мәкаләсе гомумиләштерү характерында булуы белән аерылып тора һәм Ф. Әмирханны мәдрәсә елларыннан ук актив җәмәгать эшлеклесе, шәкертләрнең, соңрак татар

интеллигенциясенең лидеры буларак таныта. И. Бикколовның 1915 елда «Кояш»та басылган «Татарча театр» [14: 11 февраль] дип аталган мәкаләсе Ф. Әмирханның яңа пьесасы – «Тигезсезләр»нең беренче тапкыр сәхнәдә куелуына мөнәсәбәтле язылa. Мәкалә, бер яктан, әсәргә идея-эстетик кыйммәте ягыннан бәя бирергә омтылыш, икенче яктан бу фикернең сәхнәдә актерлар уены аша тормышка ашырылу дәрәҗәсен бәяләү ягыннан якын килгән булуы белән игъибарга лаеклы.

Шул рәвешле, ике гасыр арасы кебек катлаулы чорда үз юлын укытучы эшеннән тыш, журналист, публицист буларак билгеле, шушы юнәлештә шактый күләмле хезмәтләр калдырган Ибраһим Бикколовның XX гасыр башы татар милли хәрәкәтендә, иҗтимагый тормышында, вакытлы матбугат үсешендә тоткан урыны гаять зур, әһәмиятле. Исеме үз заманы татар җәмәгатьчелегенә шактый киң мәгълүм булган укытучы, шул заман әдәби барышының асылын тәшкил иткән әдипләр белән бергә кулына каләм алган, соңрак шәхес культы корбаны булган И. Бикколовның әлеге чор вакытлы матбугаты битләрендә дөнья күргән публицистик мирасын барлау, аны замана әдәби торышы кысаларында тәфсилләп өйрәнү, һичшиксез, дәвам иттерелергә тиеш.

Әдәбият

1. Гилазов З.З. Татарская литература начала XX века (в книжных изданиях): Автореф. дисс. канд.филол.наук.- Казан, 2003.- 24 с.

2. Бертуган Бикколовлар. Әдәби-биографик җыентык / Төзүче-авт. Ф.Сәйфуллина, И.Гомәров һ.б. – Казан: Җыен, 2016. – 448 с.

3. Ибраһимова Ф. Тарих сәхифәләрендә – татар шәхесләре. Ибраһим Бикколов // Казан утлары. – 1994. – №6. – Б. 188.

4. Ибраһимов Г. Яңа имзалар вә яшь куәтләр // Йолдыз. – 1915. – 29 апрель.

5. Бикколов И. Петербургта мөселман съезды // Аң. – 1914. – № 13. – Б. 250-252; Гомумауропа сугыш алдында // Аң. – 1914. – № 14. – Б. 267-268; Бөтен дөнья сугыш алдында // Аң. – 1914. – № 15. – Б. 285-286.

6. Бикколов И. Үткән 1914 ел // Аң. – 1915. – № 1. – Б. 19-24.

7. Бикколов И. Үткән 1915 ел // Аң. – 1916. – № 3. – Б. 51-54.

8. Бикколов И. Беренче мөгаллим // Кояш. – 1914. – № 509. – 14 сентябрь.

9. Бикколов И. Мәрҗани юбилее мөнәсәбәте илә // Кояш. – 1914. – № 513. – 18 сентябрь.

10. Шималь төрекләренең каһарманы // Кояш. – 1915. – № 521. – 9 гыйнвар.

11. Бикколов И. Вакытлы матбугатымызның әүвәлге ун елы // Аң. – 1916. – № 1. – Б. 1; Русиядә мөселман матбугат мувәкъкате // Аң. – 1916. – № 1. – Б. 14-17.

12. Бикколов И. Тукай «Әл-Ислах» идарәсендә // Ак юл. – 1914. – 2 апрель (№ 24).

13. Бикколов И. Габдулла әфәнде Тукаев // Сибирия. – 1913. – 7 апрель (№ 96).

14. Бикколов И. Бөек язучы Фатих Зариф угылы Әмирхан // Кызыл Татарстан. – 1926. – 12 март (59).

15. Татарча театр // Кояш. – 1915. – № 627. – 11 февраль.